

Література

1. Агаркова А.О. Деякі аспекти формування професійно-етичної культури майбутнього лікаря / А.О. Агаркова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 7 (194). – Ч. I. – С. 10–13.
2. Андриянова Е.А. Биоэтика / Е.А. Андриянова, В.В. Власов. – Саратов, 2003. – С. 11.
3. Грандо А.А. Лікарська етика і медична деонтологія / А.А. Грандо. – 2-е вид., переробл. і доп. – К. : Вища шк., 1988. – 192 с.
4. Гуггенбюль-Крейг А. Власть архетипа в психотерапии и медицине / А. Гуггенбюль-Крейг. – СПб., 1997. – С. 59.
5. Радугин А.А. Этика : учеб. пособ. / А.А. Радугин. – М. : Центр, 2003. – 224 с.
6. Семашко Н.А. Об облике советского врача // Избранные произведения / Н.А. Семашко. – М., 1954. – С. 242.
7. Трохачев С.Ю. Этика и общая медицина / Гиппократ ; С.Ю. Трохачев. – СПб. : Азбука, 2001. – 352 с.
8. Шапов И.А. Искусство врачевания / И.А. Шапов. – Махачкала, 1987. – С. 119–142.
9. Яровинский М.Я. Лекции по курсу “Медицинская этика” (биоэтика) / М.Я. Яровинский. – М., 1999. – С. 24.
10. Яровинский М.Я. Формирование основных понятий медицинской этики и деонтологии / М.Я. Яровинский // История врачебной деонтологии : V Симпозиум по истории медицины СССР – ГДР : тез. докл. – М., 1983. – С. 13–17.

КАРПОВА Л.Г.

СУТЬ ПОНЯТТЯ “СЕРЕДОВИЩЕ”

Аналіз наукової літератури дає підстави розглядати середовище як складну динамічну систему, здатну змінюватися, перебудовуватися залежно від соціально-педагогічних умов, впливати на актуалізацію творчого потенціалу особистості. Саме тому уявляється актуальним і доцільним створювати сприятливе середовище для всіх суб'єктів педагогічного процесу.

Особливо важливим є вивчення оточуючого середовища особистості, оскільки через його перетворення вона розширює межі життєдіяльності, а разом з тим удосконалюється і сама. Середовище має бути організоване з урахуванням тієї системи цінностей, яку сповідують суб'єкти, що в ньому знаходяться. А тому важливість і значущість його для особистості потребує детального розгляду.

Мета статті – розглянути суть поняття “середовище”.

Середовище є міждисциплінарним поняттям, оскільки вивчається у філософії, етиці, соціології, екології, педагогіці, психології. У зарубіжній соціо-

логії значного поширення набули теорії соціальної екології (інвайроменталізм), що вивчають закономірності й форми взаємодії суспільства із середовищем перебування.

Так, у тлумачних словниках середовище розглядається як:

- навколишні соціально-побутові умови, обстановка, а також сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов;
- соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини, оточення.

Тлумачний словник української мови розглядає середовище: як соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини; як оточення; як природні умови, в яких проходить життєдіяльність якого-небудь організму; як довкілля [1, с. 745–746].

Словник С. Ожегова визначає його як заповнене просторово-наочне, природне і соціальне оточення людини і вказує, що несприятливе оточення особи не дає можливості особистості зростати і розвиватися.

Коротка філософська енциклопедія і Сучасний філософський словник визначають середовище як простір, умови і матеріал для розвитку особистості і як тільки ті умови, які людина здатна пережити і від яких залежить її життєдіяльність. Зауважується, що середовище для різних людей відрізняється не кількісно, а якісно. Підкреслюється необхідність наявності в середовищі людей і їх особистісної взаємозумовленості.

Сучасні філософи розуміють середовище як систему, що включає різноманітні взаємозв'язки наочного й особистісного характеру. Через середовище здійснюється адаптація особистості до життєвих обставин (Р. Чуличева).

Отже, поняття “середовище” розкривається через такі категорії, як простір, оточення, умови.

Насамперед, середовище є простором. У тлумачному словнику простір “виражає порядок розташування одночасно існуючих об'єктів” [2, с. 75] і є “загальним для всіх переживанням, що виникає завдяки органам почуття” [3, с. 369].

Простір як філософська категорія вивчався різними філософськими школами (Арістотель, Берклі, П. Бурдьє, В. Виноградський, К. Гаус, Демокрит, А. Каверін, І. Кант, І. Ньютон, Платон, М. Хайдеггер, С. Федоров, П. Флоренський, В. Яковлев та ін.). Так, Демокрит і Епікур ототожнювали простір з порожнечою, що містить у собі реально існуючі матеріальні об'єкти і яка є абсолютною, завжди та усюди однаковою та нерухомою. Арістотель визначав простір як властивість тіл, а Г. Лейбниць – як порядок існування об'єктів, І. Ньютон вважав простір абсолютним і незалежним від речей, що знаходяться в ньому. А от І. Кант характеризував простір як “форму всіх явищ зовнішніх почуттів, суб'єктивну умову чуттєвості, при якій для нас мо-

жливе тільки зовнішнє спостереження” [4, с. 56]. Отже, простір розуміється філософами як форма буття і як форма буття орієнтує нас на взаємодію як усередині простору, так і поза ним.

Філософська категорія “простір” досить повно досліджена, що дає змогу виявити в ній загальні характеристики, які пояснюють і багато проявів середовища. Простір є формою буття і як форма буття орієнтує нас на взаємодію як усередині простору, якщо воно обмежене, так і поза ним. Взаємодія виявляється через буття, тобто визначає зв’язок з категорією часу. Простір власне і задає зовнішній масштаб, вихідну орієнтацію й зумовлює більш конкретні просторові рухи. Виражаючи зміст понять “порядок”, “розташування”, одночасно існуючих у ньому об’єктів, простір у контексті синергетики можна представити як сполучення хаосу й порядку. Звідси можемо говорити про вплив середовища на розташовані в ньому об’єкти в такий спосіб: простір може бути як самоорганізованим, так і організованим, а порядок можна встановлювати стосовно певних цілей, зокрема, з метою створення підґрунтя для нормативної регуляції людської поведінки.

Аналіз середовища як простору одержує новий імпульс у зв’язку з філософським розумінням простору не тільки як матеріальної реальності або ідеального феномену, а і як певної даності, коли філософи стали виділяти поряд з фізичним простором поняття простору біологічного й соціального. У цьому тлумаченні можна виявити й прямий категоріальний вихід на середовище біологічне та середовище соціальне.

Характеристики ж простору, встановлені філософами (довжина, структурність, взаємодія елементів), створюють можливість впливу й на почуттєве споглядання (І. Кант). А оскільки простір принципово незамкнутий, може переходити в простір іншої системи, бути багатопов’язаним і невичерпним, то створюються додаткові можливості для використання цього впливу на особистість, яка розвивається.

Сучасне розуміння простору розглянуто в працях Я. Бойана, К. Гауса, Б. Римана, Є. Федорова та інших учених, які обґрунтували залежність просторових властивостей від фізичної природи матеріальних тіл, зумовленість фізичних, хімічних властивостей матерії просторовим розташуванням атомів. Авторами представлено три напрями розуміння поняття “простору”: об’єктний (картина світу як сукупність зовнішніх об’єктів), суб’єктний (світ є представленою почуттів та роздумів суб’єктів), діяльнісний (суб’єкта з об’єктом об’єднує діяльність, що створює не лише речі, а і їх сенси).

Взаємодія здійснюється через подію, тобто встановлюється зв’язок з категорією часу. Простір може бути самоорганізованим або бути організованим ззовні. Поряд з фізичним простором виділено біологічний і соціальний простір.

У соціальному просторі виокремлюється освітній простір як сукупність вчинків його суб'єктів, їхньої навчальної, освітньої діяльності, що забезпечує процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання.

Середовище, що визначається як оточення, дає змогу побачити в цьому понятті більш тонкі й, отже, більш значущі для його конструювання характеристики. Термін “оточення” позначає більш близьке розташування факторів, що впливають на людину. Саме в цьому сенсі вживається поняття “навколишнє середовище”, що розуміється як середовище перебування й виробничої діяльності як усього людства, так і конкретної людини. Г. Андреева, Л. Буева, В. Кутирев у навколишньому середовищі виділяють природне і створене людиною штучне середовище. Термін “оточення” використав і видатний соціолог Г. Парсонс, узвичаївши поняття “ситуаційне оточення”, яке визначається ним як змінювані й незмінні фактори оточення, стосовно яких спрямована дія й від яких воно залежить.

Водночас Л. Новікова зазначає, що середовище людини є не просто її оточенням, а тим, що вона сприймає, на яке реагує, з яким вступає в контакт, взаємодію. Поняття “середовище” відрізняється від терміна “оточення” саме реакцією людини, мірою освоєння оточення або силою його привласнення.

Виходячи із соціально-психологічних позицій, можна говорити й про соціальне оточення, що включає не тільки все суспільство, форми й види відносин, характерні для нього в конкретному періоді (макросередовище), а і прями й безпосередні контакти з навчальним колективом, сімейним і дружнім (у тому числі референтним) оточенням (мікросередовище). Обидві сфери впливу виконують різні ролі, але провідними є формувальна, контролююча, психотерапевтична, соціотехнічна, які формують погляди, установки, відносини людини із соціальним середовищем, колективами й окремими особистостями.

Оточення або середовище, за Г. Парсонсом, може трансформуватися в низку підсистем: біологічну, особистісну, соціальну та культурну. Саме ці підсистеми й можуть стати основою середовища, яке організується, що впливає й взаємодіє з освітньою системою. Слід звернути увагу на думку Г. Парсонса про те, що будь-яка система контролюється такою підсистемою, що має більший інформаційний потенціал і споживає найменшу кількість енергії. Чим нижче енергетичне споживання системи й вище її інформаційний потенціал, тим більш високе місце вона посідатиме в системній ієрархії й тим більший вплив вона буде здійснювати на поведінку інших підсистем.

Вплив середовища (оточення) на систему може розглядатися як необхідний або супутній. Погоджуємося з В. Афанасьєвим у тому, що питання про межі між системою й середовищем складні, “оскільки далеко не всі системи соціального порядку мають чітко визначені просторові й тимчасові ме-

жі”. Зв’язок між середовищем і системою буває настільки тісним, що виникають питання про те, чи належить той або інший феномен до певної системи чи до оточуючого її середовища. До системи належать лише ті об’єкти, які беруть пряму особисту участь у створенні властивостей системи (В. Афанасьєв). Взаємодія цих властивостей і створює її якісні зовнішні характеристики. Об’єкти ж, які будучи зовнішніми стосовно системи, беруть участь у формуванні її інтегральних якостей не прямо, а опосередковано, через окремі компоненти системи або систему в цілому, входять до середовища.

У природничих науках відношення “середовище – система” розглядається як відношення системи (більш складне й високо організоване), до організованого середовища (менш складне і організоване): саме завдяки своїй більш складній організації система може поводитися активно стосовно пасивного середовища. Або, інакше, середовище тільки тому й середовище, що не може виявляти активності стосовно системи в будь-якому акті їхньої взаємодії, воно підпорядковується системі, оскільки організоване менш складно. За рахунок своєї більш складної організації система вловлює й “передбачає” будь-яку спонтанну активність середовища й або гасить її, або асимілює, якщо вони корисні. Так, хімічний процес організму є “системою”, стосовно якої безліч хімічних процесів природи утворюють “середовища”. Однак, розглядаючи їх конкретно, виявляється, щоб бути середовищем, безліч процесів повинні бути також системно організовані. Так, “природа” взагалі не є середовищем для конкретного організму. Для нього середовищем є його конкретне оточення – і якості середовища оточення являють собою систему, що охоплює організм, – геобіоценоз. І щодо цього вже організм тією ж мірою являє собою елементи геобіоценозу, у якій геобіоценоз – середовище організму. У межах цього відношення в силу вступають категорії циклічного розвитку багаторівневих систем (І. Блауберг, В. Садовський, А. Уємов, Е. Юдин).

Досліджуючи той факт, що система якийсь час може існувати автономно, немов би й зовсім поза середовищем, частина процесів, які звичайно відбуваються між середовищем і системою, перетворюючись у внутрішні процеси системи, можна говорити про дисоційоване (розірване) і про асоційоване середовище – це свого роду пульсація єдиного охоплюючого процесу, що постає то як процес “система – середовище”, то як внутрішній процес системи. Рух системи в асоційованому середовищі – це рух процесу повсякчас як процесу відносин “система – середовище”.

У соціології середовище розглядається в межах соціального мікросередовища – об’єктивної соціальної реальності, яка є сукупністю матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально-психологічних факторів, які безпосередньо взаємодіють з особистістю в процесі її життєдіяльності та активно на неї впливають. Мікросередовище при цьому є специфічним виявленням загаль-

ного соціального середовища (макросередовища) і одним із складників такої системи: макросередовище – мікросередовище – особистість.

Класифікації різних форм середовища досить різноманітні. Оскільки ми розглядаємо систему соціальну, то й перелік її можливих оточень співвідноситься із соціальним середовищем: це середовище природне, політичне, економічне, культурне і, як окремий випадок, освітнє. Теорія систем доводить, що чим вища організованість системи, тим вона, з одного боку, більш чутлива до середовища, а з іншого – активніше на неї впливає.

Розмаїття поглядів на середовище спричинило безліч його класифікацій, а саме: за природою субстанціональної системи: природне, штучне; за структурою наукових дисциплін: економічне, літературне, географічне; за каналами сприйняття: візуальне, аудітивне; за тимчасовими характеристиками: постійне, тимчасове, ситуативне; за видами діяльності: виробничо-трудова, суспільно-політична, навчально-виховна; за способом життя: природне, соціальне, культурне, діяльнісне.

Філософи вважають, що все середовище життєдіяльності дитини дуже умовне і поділяється на: соціосферу, тобто оточуючий соціум; біосферу, ноосферу, тобто сферу розуму, сферу нагромадження матеріалізованих думок.

Крім того, прийнято вважати, що дитина взаємодіє із соціальним середовищем на макрорівні (суспільство, людство) і на мікрорівні, тобто на рівні “найближчого почуттєво сприйнятого середовища”. Філософи виділяють як основне оптимальне співвідношення фізичного, духовного, культурного та естетичного середовищ. Так, А. Уледов у поняття “середовище” включає матеріальні й духовні компоненти, що стосовно особистості існують об’єктивно, тобто ідейне середовище особистості є об’єктивним чинником її формування. Але як предметні, так і духовні елементи середовища особистості, так само як і середовище соціального спілкування, визначаються суспільними умовами і не можуть бути прирівняні до матеріальної і духовної культури суспільства, всієї сукупності відносин, що існують у суспільстві. Він вважає, що істотний компонент соціального і культурного оточення людини – це духовна атмосфера, що оточує її та складається з взаємодії різних чинників, включаючи стан суспільної свідомості, зміст і форми, засоби і методи впливу на особистість у системі суспільного навчання і виховання, засоби масової комунікації, а також психологію груп, у яких особистість живе, спілкується, працює, вчиться, ті норми, правила, системи цінностей, якими регулюється поведінка людей у групі.

Деякі автори розглядають середовище як об’єкт, у якому і через який суб’єкт відтворює себе.

А. Ахієзер зауважує, що саме тлумачення поняття “середовище” пов’язане з одночасним визначенням об’єкта середовища і сутності відносин між ними. Це пояснюється тим, що вихідним загальнофілософського підходу

є люди. В основі розуміння суспільних явищ і, отже, розуміння середовища лежить розгляд людської діяльності як основи життя суспільства, як можливості людини утверджувати своє існування, відтворювати себе, навколишній світ усупереч усім несприятливим умовам.

У суспільних науках поняття “середовище” визначається або як навколишній світ, протилежний внутрішній, вродженій діяльності і поведінці людини, або як сукупність природних і соціальних умов, або як об’єктивна реальність, що існує за властивими їй законами суспільного розвитку.

Соціологи одним із найважливіших елементів соціального середовища вважають працю, професію і професійне оточення. Так, соціологи школи структурно-функціонального аналізу С. Паркінсон і Н. Грос під середовищем розуміють соціальне і культурне оточення, причому будь-яка формальна організація і система функціонує у визначеній обстановці, тісно пов’язаній із соціальним і культурним оточенням. С. Паркінсон вважає родину, а також початкову школу первинним соціальним оточенням, де здійснюється “соціалізація особистості”, а Н. Грос виділяє елементи середовища школи (район, соціальний склад класу, соціологічний і психологічний вплив різних груп, рівень прагнень батьків, релігійна й етнічна належність, професійна група, статок і рівень освіти батьків). У зарубіжній соціології і соціальній психології поняття “середовище” використовується надзвичайно широко і трактується часто або як духовне психічне оточення особистості, або метафізично, як предметне оточення, не пов’язане ні із сутністю особистості, ні з її діяльністю. Так, Арнольд називає середовищем ті духовні і психічні чинники, що “у переживаннях і діях людей знаходяться з ними в зв’язку, охоплюють сферу особистості”. Е. Дюркгейм виділяє як компонент середовища особистості “соціальне оточення: родину, політичне суспільство, професійні групи, релігійні переконання (духовне середовище)”.

Психологи під середовищем розуміють суб’єктивно пережиту людиною об’єктивну реальність, те, з чим вона вступає у взаємодію у своєму житті, і все те, до чого людина певним чином відноситься. Крім того, вони пропонують розглядати у взаємозв’язку “соціальне” і “фізичне” середовище як явище світу, зберігаючи реальну складність цього світу. Вчені зазначають, що різні чинники середовища впливають на свідомість дитини, що формується. У вивченні механізмів впливу середовища на особистість важливу роль Л. Виготський відводить “соціальній ситуації розвитку”, що визначається як особливе сполучення внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, що є типовим для кожного вікового етапу й зумовлює динаміку їхнього психічного розвитку впродовж визначеного вікового періоду.

Слід також указати на те, що вчені особливу увагу звертають на пошук шляхів і засобів удосконалення оточуючого середовища як необхідної умови становлення й успішного розвитку особистості дитини: В. Зенковський гово-

рять про важливість вивчення педагогічного процесу як особливої форми соціально-психологічного середовища; М. Черноушек визначає середовище “як єдине ціле, що створене природою і людиною”. Різноманіття поглядів на середовище визначило і наявність різних варіантів вирішення проблеми.

Соціальна педагогіка розуміє взаємодію особистості із середовищем, адже дослідження середовища будь-якого педагогічного об'єкта надає знання про сам об'єкт, характер його взаємодії із середовищем, про закономірності його функціонування і розвитку. А тому, забезпечуючи правильну взаємодію цілеспрямованого виховання і впливів середовища, можна педагогічно доцільно організувати навколишнє середовище, розширити виховні впливи, управляти процесом взаємодії із середовищем, оптимально використовуючи його виховний потенціал.

Слід зазначити, що соціальне мікросередовище динамічне, мінливе за своїми характеристиками як у результаті взаємодії з іншими мікросередовищами, так і в результаті взаємодії з конкретною людиною. У філософській і психолого-педагогічній літературі дано різнобічні соціально-педагогічні і психологічні характеристики основних мікросередовищ життєдіяльності школяра. Аналіз різних досліджень дає змогу визначити “середовище” як складник культурно-освітнього середовища, метою якого є створення сприятливих умов для розвитку особистості дитини.

Слід виділити праці Л. Буєвої в галузі соціального середовища, які дають можливість розглядати середовище з позиції активного впливу людського оточення на кожну особистість як суб'єкта діяльності і спілкування та як об'єкта виховного впливу суспільства і групи. Автор, виділяючи в соціальному середовищі “середовище особистості”, вважає, що воно є визначеною єдністю загального, особливого й одиничного. Не тільки риси суспільства в цілому, його соціальної структури (класів, соціальних груп, колективів, до яких належить людина), а і властивості таких елементів “мікросередовища”, як родина, середовище спілкування особистості (друзі, товариші, знайомі, сусіди й ін.) впливають на розвиток особистості, формують особливості її духовного світу. Зрозуміло, кожний з цих елементів несе в собі загальні, особливі й одиничні ознаки, різною мірою в них виявляються типові для конкретного суспільства соціальні відносини, можуть сполучатися суперечливі елементи, породжені різними соціальними умовами.

Розбіжності між “середовищем класу, різних груп” і “середовищем особистості” саме і пояснює індивідуальні варіації як у психічному складі особистості, так і в змісті її поглядів, переконань, а спільність і споріднення формують типові особистісні властивості. У різних суспільно-економічних формаціях зв'язок особистості із суспільними умовами опосередковують особливості класового і групового середовищ, що здійснюють свій вплив на індивідуальні риси особистості, її поведінку і свідомість.

При цьому, як зазначає Л. Буєва, необхідно враховувати і предметне середовище, що оточує людину: предмети побуту, з якими пов'язаний певний уклад життя, а головне – знаряддя і предмети праці. Усе це є компонентами матеріальної культури, серед яких проходять життя і діяльність особистості і які становлять частину речових, матеріальних умов укладу життя людей, їхнього повсякденного звичного способу життя.

Висновки. Отже, “середовище”, можна визначити як: речовину, що заповнює простір, а також тіло, що оточує що-небудь; оточення, сукупність природних умов, у яких відбувається діяльність людського суспільства, організмів; навколишні соціально-побутові умови, обстановка, а також сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов.

Дещо розширюють визначення середовища соціокультурні аспекти: сукупність природних або соціальних умов, у яких відбувається життєдіяльність певного організму; соціально-побутова обстановка, у якій проходить життя людини; сукупність людей, пов'язаних спільністю соціально-побутових умов існування, спільністю професії, занять.

Література

1. Тлумачний словник української мови : понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / [за ред. д-ра філологічних наук, проф. В.С. Калашника]. – 2-е вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2004. – 992 с.
2. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 560 с.
3. Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2001. – Т. 1. – 873 с.
4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М. : Владос, 1994. – 397 с.

КЕМКІНА В.І.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ КОРЕКЦІЇ РУХОВОЇ СФЕРИ ДОРΟΣЛИХ ОСІБ З НАБУТОЮ СЛІПОТОЮ ЗАСОБАМИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Важливим завданням України як європейської і демократичної держави є створення умов для повноцінної самореалізації й життєдіяльності своїх громадян. Люди з особливими потребами через обмежені можливості потребують особливої уваги і підтримки з боку суспільства. Саме ставлення до найменш соціально захищених верств населення завжди було свідченням цивілізованості суспільства і держави. Зважаючи на це, Конституція та закони України, ратифіковані міжнародні нормативно-правові акти визначають права людини, спрямовані на створення правових, соціально-економічних та освітніх умов для інтеграції в суспільство дорослих і дітей з особливостями фізичного та розумового розвитку. Практична реалізація перелічених завдань